

Роман ЯКОВЕНКО

аспірант Київського національного університету ім. Т.Шевченка

Roman Yakovenko

A post – graduate student of Shevchenko Kyiv National University

ВИРОБНИЧІ ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ

НА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

PRODUCTION FACTORS OF SOCIO-ECONOMIC INFLUENCE

ON DEMOGRAPHIC PROCESSES

Анотація. Аналізується низка чинників, що здійснюють прямий чи опосередкований вплив на демографічні процеси на макро- чи мікрорівні в системі виробничих відносин. Визначається соціально-економічний механізм удосконалення виробничих факторів впливу на демографічні явища та тенденції з метою їх поліпшення.

Annotation. A number of factors which carry out direct or indirect influence on demographic processes on macro- or micro levels in the system of production relations are analyzed. The socio-economic mechanism of improvement of production factors of influence on the demographic phenomena and tendencies with the purpose of their improvement is defined.

Ключові слова. Виробництво, безпека праці, ВВП, демографічні процеси, капітал, зайнятість.

Вступ. Демографічна криза сучасної України характеризується сталим переважанням смертності над народжуваністю, зростанням рівня демографічного навантаження на працездатне населення, від'ємним сальдо міграційного приросту. Враховуючи, що головним джерелом доходів переважної більшості населення України є заробітна плата, можна визначити певний взаємозв'язок «розвитку» суспільних демографічних тенденцій з участю громадянина у найманій праці в державному чи приватному секторі, а також в процесі самозайнятості.

Загальною методологічною основою запропонованого дослідження є праці представників «золотого фонду» економічної теорії: Т. Мальтуса, К. Маркса, К.А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, А. Пігу, Р. Оуена, А. Маршалла та П. Самуельсона, хоча ідеї гуманізації виробництва та гуманістичного спрямування усіх суспільних процесів представлені в більшості теоретико-економічних розробок. У царині вітчизняної науки зазначене коло проблематики досліджується в працях таких вчених як О. Грішнова, Б. Генкин, В. Мандибура, В. Піскунов, І. Курило та багато ін. Однак відсутність системних теоретичних розробок щодо можливості виробничого впливу на демографічні проблеми в поєднанні з фактичним поступовим вимиранням української нації, зумовлюють актуальність тематики обраного дослідження відповідно в теоретичному та практичному аспектах.

Постановка завдання. Метою написання даної статті є: визначення сукупності чинників, що спроможні здійснювати вплив на демографічні процеси в системі суспільних відносин, спрямованих на реалізацію людиною свого права на працю, або ж наслідків впливу виробничих чинників на

безробітних та непрацевдатних; розробка важелів соціально-економічного впливу на ці чинники, що будуть спроможні впливати на зростання демографічних показників, крім смертності, одночасно і оптимізацію тенденцій у довгостроковій перспективі; визначення спільних сфер, де відбувається інтегрований вплив виробничих та інших чинників.

Результати. З точки зору російського дослідника В.М. Медкова «головною причиною зниження народжуваності в Росії, і в інших країнах – є зменшення самої потреби в дітях, підвищити яку не може ніяке поліпшення умов життя» [18, с. 455]. За твердженням одного з вітчизняних дослідників «сучасна демографічна політика України має бути націлена не стільки на підвищення народжуваності, скільки на підтримку на рівні, який відповідає сучасним європейським стандартам, умов життя всіх демографічних груп, створення умов для безконфліктного демографічного та соціального розвитку» [23, с. 369].

Враховуючи зазначені думки, сконцентруємо увагу на виробництві, як на процесі суспільної праці, що посідає вагоме місце в структурі витрачання населенням часу, особистого здоров'я, а інколи й життя. До виробничих чинників, що впливають на якість та тривалість життя, на думку автора, необхідно віднести: умови праці; ефективність виробництва та рівень інтенсивності використання трудових ресурсів; рівень жорсткості управління та дотримання прав робітників; тривалість робочого дня, кількість вихідних днів та оплачуваної відпустки; можливість просування по службі та кар'єрного зростання; систему оплати праці, її рівень та прогресивність; рівень соціального захисту та мотиваційний механізм, що діє на конкретному підприємстві чи установі; рівень розвитку внутрішнього ринку праці підприємства, рівень зайнятості в цілому по країні та причини наявного безробіття; екстерналії; розмір та систему розподілу ВВП.

Серед зазначеного, лише перший фактор спроможний здійснювати прямий вплив на демографічні процеси, решта з них діють опосередковано, через механізми управління рівнем добробуту, створення сприятливого соціально-економічного середовища, появи додаткових можливостей споживання тощо. Щодо умов праці, то їх слід розглядати як чинник виробничої смертності та скорочення тривалості життя внаслідок виробничого травматизму, професійних захворювань, каліцтва тощо. За ступенем сумарного впливу на організм осіб, що працюють, тобто за рівнем важкості праці, розрізняють шість груп умов праці: комфортні, відповідні (*адекватні* – **авт.**), несприятливі, шкідливі, екстремальні та неприпустимі [19, с. 79]. Переважання у загальній структурі умов праці перших двох груп створить можливості для формування та розвитку «спадкового капіталу» підприємства, що мінімізуватиме витрати підприємства на професійну та психологічну адаптацію нових робітників.

Теорія людського капіталу за визначенням Макконнелла та Брю – це концепція, яка пояснює різницю в заробітній платі наявною різницею в інвестиціях в людський капітал, отже, робітники з низькою заробітною

платою можуть отримувати додатковий дохід за умов додаткових витрат на отримання нових або оновлених знань [1, с. 91].

Розгляд короткотермінової виробничої функції з урахуванням демографічного чинника в якості фактору праці має лише один змінний фактор – працю, та фіксований фактор – капітал. Функція має такий вигляд:

$$TP_{sr} = f(L, \bar{K}); \text{ де}$$

TP_{sr} – сукупний продукт, виготовлений за короткий термін;

\bar{K} - капітал, постійний фактор;

L – праця, змінний фактор [1, с. 119].

У розрізі досліджуваної проблематики змінність чинника праці може бути зумовлена, зокрема, виробничим травматизмом, каліцтвом, втратою працездатності, смертністю на виробництві тощо.

Сукупний продукт в умовах довготермінової виробничої функції буде мати обидва залежних фактори – і працю, і капітал, та буде мати такий загальний вигляд:

$$TP_{sr} = f(L, K)$$

[1, с. 129].

Однак, таке тлумачення популярних американських вчених, не враховує сучасні зміни в характері праці, зумовлені переходом до постіндустріального господарства. При цьому фізична праця людини перетворюється на творчу та розумову, і стає постійним і домінуючим чинником виробництва. Капітал при цьому виконує допоміжну роль і набуває статусу змінного чинника. Таким чином виробнича функція в умовах постіндустріальної економіки незалежно від терміну, набуває такого вигляду:

$$TP_{sr} = f(\bar{L}, K)$$

В цьому розрізі особливого значення набуває виробничий людський капітал, фундаментальною передумовою збереження якого є збереження демографічного потенціалу виробництва та унеможливлення завдання йому шкоди в процесі праці.

За твердженням найвідомішого дослідника теорії капіталу: «Робоча сила існує тільки як здатність живого індивідуума. Тому існування останнього є передумова її збереження» [14, с. 173]. В цьому разі нескладно досягти триєдності економічних, морально-етичних та соціально-демографічних пріоритетів розвитку окремої виробничої одиниці.

Вже згадуваний нами К. Маркс, також писав: «Що ще могло б краще характеризувати капіталістичний спосіб виробництва, як ця необхідність нав'язати йому примусовим законом держави додержування найелементарніших правил гігієни і охорони здоров'я?» [14, с. 482]. Ця проблема є доволі актуальною як в умовах «первісного» капіталістичного

господарювання, так і в умовах перехідної економіки, коли форми державного втручання у виробничі процеси є нечіткими, та такими, що постійно змінюються. Державний нагляд в сфері дотримання безпеки праці у приватному секторі чи секторі змішаної власності (у державній економіці він має діяти автоматично), повинен мати за мету не скорочення кількості нещасних випадків, а підвищення тривалості життя у галузі або в середньому по країні. Витрати на контроль за дотриманням безпечних умов на виробництвах, за умови адекватної боротьби з корупцією, можна відносити до статей бюджетних витрат, спрямованих на оптимізацію соціально-демографічного балансу країни.

Ефективність виробництва, як чинник впливу на демографічні процеси, в політекономічному тлумаченні являє собою досягнення максимальних результатів, використовуючи наявні ресурси повністю. Але таке сприйняття не може стосуватись людського чинника, який в свою чергу складається з фактору праці та підприємницьких здібностей, оскільки повне використання людського ресурсу призводить до унеможливлення його повторного використання у виробничому процесі. Найуразливіше місце в такому випадку посідає фізична праця, оскільки підприємницькі здібності дуже рідко потерпають від виробничих умов, швидше вони можуть стати об'єктом застосування методів нечесної конкуренції ззовні. Дилема взаємодії підприємницького інтересу з прагненням збереження чисельності та підтримання працездатності наявного персоналу може бути подолана через механізм адекватного застосування фінансово-бюджетного механізму податків та дотацій.

Ефективність виробництва в макроекономічному масштабі – це узагальнене й повне відображення кінцевих результатів використання засобів виробництва та робочої сили протягом певного проміжку часу [21, с. 43]. При цьому важливим є не тільки і не стільки збільшення обсягів ВВП, а його співвідношення з динамікою змін чисельності населення, частка працездатних та зайнятих в структурі населення, причини смертності.

Від підвищення прибутковості виробництва залежить фінансове забезпечення, а значить і успішне виконання і соціально-економічних, і екологічних програм. До них, зокрема, належить розширене відтворення конкурентоспроможного виробництва в регіоні, нагромадження фінансового капіталу, зміцнення податкового потенціалу, покращення демографічної ситуації та добробуту населення в контексті гармонізації регіональних та національних інтересів [5, с. 92].

Замість традиційної економічної ефективності необхідним стає розгляд критерію соціально-еколого-економічної ефективності [12, с. 70]. Тобто, економічну ефективність не можна розглядати як первинну мету в умовах демографічної кризи. Заходи щодо підвищення конкурентоспроможності виробництва мають сприйматись як передумова ефективної соціально-демографічної політики; при цьому інноваційний аспект розвитку організаційно-виробничих відносин, в обов'язковому порядку має враховувати та мінімізувати рівень забруднення довкілля. Особливого

значення набувають новітні технології виробництва, залучення рядового робітника до питань управління та розподілу результатів.

Тут виділяють дві групи соціальних результатів упровадження нової техніки: а) поліпшення виробничого середовища, насамперед умов праці (забрудненість, безпека праці, температурний режим, шумовий та вібраційний фон тощо) і б) поліпшення стану навколишнього природного середовища, що проявляється у ліквідації чи скороченні забрудненості техногенними викидами повітряного басейну, водоймищ, землі [3, с. 180-181]. Отже, адекватне застосування нових технологій розвитку виробничого середовища шляхом залучення внутрішніх (внутрифірмових) і зовнішніх грошових, та інтелектуальних інвестицій є реальним важелем впливу на демографічні процеси у виробничому середовищі.

Взаємозв'язок між чисельністю населення та прибутковістю виробництва був досліджений у праці найяскравішого представника марксизму. Так, зокрема, він писав: «Створення відносного перенаселення невід'ємно від розвитку продуктивної сили праці та прискорюється цим розвитком, що виражається у зменшені норми прибутку» [16, с. 259]. Отже, ним зазначалось, що підвищення продуктивності праці може сприяти зростанню чисельності населення, при цьому прибутковість дії окремих виробничих суб'єктів буде знижуватись. Так, надприбутки фірм та підприємств будуть знижуватись, але результати суспільної користі будуть зростати. В такому випадку не існує іншої альтернативи крім втручання держави в процес компенсації прибутків приватному секторові.

Зміст соціально-економічної політики в фірмах має певні відмінності по країнах, бо багато в чому визначається системою державного регулювання підприємницької діяльності та соціальним станом робітників, а також тією роллю, яку відіграють профспілки та різні організації, що займаються питаннями соціального забезпечення [7, с. 66]. До чинників, що належать до компетенції системи управління підприємством належать рівень дотримання прав робітників, зокрема щодо тривалості робочого дня, кількості вихідних днів та оплачуваної відпустки, а також можливість просування по службі та кар'єрного зростання тощо. В першому випадку йдеться про чинники, що здійснюють вплив на відновлення робочої сили; в другому – про довгостроковий психологічний мотиватор.

При визначенні організаційно-виробничих чинників впливу на демографічні процеси важливе місце посідають уникнення дискримінації в прийнятті на роботу жінок, враховуючи гіпотетичну можливість їх майбутньої вагітності та необхідність їх утримання за рахунок підприємства чи установи, а також оформлення відпустки за дитиною.

Цікавим є визначення домінуючої, соціальноутворюючої функції сім'ї, що сформулював С. Стеценко. Так, він стверджує, що: «Основні функції сім'ї в індустріальному і постіндустріальному суспільстві такі: взаємне піклування членів сім'ї одне про одного, народження і виховання дітей, організація побуту, в тому числі споживання матеріальних і духовних благ» [22, с. 68]. При цьому виробничим та іншим організаційно-економічним функціям, в

тому числі й відтворенню робочої сили, автор відводить другорядне значення. З цим безумовно можна погодитись, оскільки економічні відносини є похідними від загальнолюдовських.

Дедалі більшу роль в процесі позитивізації демографічних тенденцій відіграє підвищення рівня поінформованості населення та виробничого персоналу про шкідливість чи небезпеку виробничих умов. При цьому в основу соціально-демографічної політики має бути покладено пошук балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя і здоров'я, соціально-економічне становище й саморозвиток та рівень життя громадян, надання можливостей для самореалізації, соціального сходження тощо [11, с. 30].

В ситуації, коли заробітна плата є головним джерелом доходу, дуже важливим є її розмір, у співвідношенні з існуючим рівнем цін, спроможність задовольняти первинні потреби та потреби стратегічного розвитку особистості, сім'ї та нації. За даними А. Маршалла, «злиденність призводить до вимирання» [17, с. 56], отже визначення мінімального розміру заробітної плати (що здійснюється державою) та формування політики оплати праці найманого персоналу (прерогатива фірми) ми розглядаємо як реальний чинник соціально-економічного впливу на демографічні процеси у виробничій сфері.

За логікою Т. Мальтуса, який стверджував, що «...на зниження заробітної плати впливає зростання населення...» [2, с. 36], скорочення чисельності населення має спричинити зростання попиту на робочу силу та рівня оплати праці. Але в той час він не враховував зміни в структурі зайнятості, що викликаються розвитком НТП та зростанням продуктивності праці. Сучасні тенденції розвитку виробничих відносин характеризуються зміною характеру праці з її перетворенням на інтелектуальну та творчу. В ідеальній моделі зазначені зміни позитивно впливають на демографічні процеси, зокрема щодо зменшення фізичних навантажень (якщо наслідком цього не стає гіподинамія, атрофія різних груп м'язів та порушення нормального кровообігу), в розрізі зменшення ризиків виробничого травматизму, каліцтва та професійних захворювань.

Другим чинником, що не врахував Мальтус, і який не заперечує об'єктивний економічний закон зростання потреб – є те, що скорочення чисельності населення може сприяти зростанню зарплати, але лише за умов, що населення, чисельність якого зменшується, – буде спроможне збільшувати свої платоспроможні потреби швидше, ніж воно буде зменшуватись у розмірах. В іншому випадку – виробництво буде скорочуватись тими ж темпами, якими буде зменшуватись і інтенсивність виробництва, і потреби у підвищенні рівня оплати праці не виникне. Тобто скорочення чисельності населення буде супроводжуватись скороченням обсягів виробництва і зменшенням середнього рівня заробітної плати. Така залежність обмежує рівень задоволення потреб і скорочує рівень доходів – що вкрай негативно відбиватиметься на подальших демографічних подіях.

Аналізуючи інші думки, вищезгаданого вченого, можна сказати, що в умовах недосконалості соціально-економічних відносин, заробітна плата завжди буде визначатись прожитковим мінімумом. Якщо ж заробітна плата зростатиме вище цього рівня – це стимулюватиме зростання народжуваності. Як свідчать практичні наукові дослідження – таке твердження не можна вважати вірним, оскільки сім'ї, що мають високий рівень доходів не поспішають збільшувати кількість своїх членів і приріст населення відбувається, переважно, в малозабезпечених або бідних малих соціальних групах. Однак, можна сказати, що перевищення заробітної плати над прожитковим мінімумом не буде сприяти підвищенню рівня народжуваності – але буде сприяти поліпшенню демографічної ситуації взагалі. Це буде відбуватись за рахунок підвищення можливостей споживання в розрізі задоволення різноманітних, а не лише фізіологічних потреб, появи перспектив фізичного та інтелектуального розвитку особистості тощо.

Об'єктивною основою для визначення умов заробітної плати є два головних чинники: складність праці та її умови [19, с. 10]. Під складністю праці в даних умовах поступового, хоча й доволі повільного руху до інформаційної форми господарювання, слід розуміти двояко: як складність з точки зору застосування фізичного ресурсу особистості та інтелектуально-розумову складність виробничого процесу. Пріоритетне значення в цьому аспекті посідає адекватність поділу праці на розумову та фізичну з метою уникнення неефективного застосування робочої сили. Так, зайнятість у секторі фізичної праці не повинна застосовувати інтелектуаломісткий людський капітал, а сфера розумової праці – малокваліфіковану робочу силу. Це буде негативно впливати на ефективність виробництва та знижувати потенційний рівень доходів зазначених груп зайнятих, що буде здійснювати негативний вплив на демографічні процеси.

Демографічні втрати в секторі фізичної праці є зрозумілими та логічно обґрунтованими, тоді як у галузі інтелектуальної діяльності – лише гіпотетично можливими. Чи можна визначити залежність та рівень взаємодії такими двома чинниками, як рівень оплати праці та її шкідливість в умовах фізичної участі особистості?

Існує залежність: із підвищенням рівня шкідливості умов праці зростає рівень оплати праці, однак пропорційність такої залежності є доволі суттєвим фактором. Якщо темпи підвищення рівня шкідливості є меншими за темпи зростання рівня оплати праці – такі тенденції максимально ускладнюють демографічні тенденції, знижують економічну ефективність, і є можливими лише в умовах значного рівня циклічного безробіття та відсутності елементарного державного контролю.

Однак, навіть суттєве перевищення темпів зростання зарплати над небезпекою виробничих умов не є, і не може бути гарантією відновлення втрат здоров'я у виробництві. Шкідливість праці спроможна здійснювати прямий негативний вплив на рівень здоров'я людини, що може призвести до втрати працездатності чи смерті, а високий рівень оплати праці може сприяти поліпшенню демографічного стану лише опосередковано, і далеко не завжди.

Таке твердження може бути справедливим по відношенню до аналізу економічної поведінки однієї особистості. Але в умовах визначення пріоритетів сім'ї – людина може свідомо йти на витрачання свого здоров'я з метою поліпшення рівня добробуту членів сім'ї, їх особистого розвитку та певних перспектив, поява яких визначатиметься підвищенням рівня платоспроможності. Пріоритетним завданням державного регулювання в цій галузі є ліквідація дилеми: «висока зарплата чи безпечні умови праці», тобто взаємоузгодження обох факторів шляхами законодавчого регулювання та оперативного контролю за його дотриманням.

Рівень розвитку внутрішнього ринку праці підприємства, як чинник впливу на демографічні процеси, характеризує динаміку розвитку підприємства та рівень його прибутковості в умовах автоматизації праці, наявність виробників певної кваліфікації та рівень якості оплати праці.

Стан зайнятості – один з ключових чинників, що визначає можливість здійснення демографічного відтворення в нашій моделі, в якій заробітна плата є головним, і дуже часто єдиним джерелом доходів більшої частки населення. Про адекватність поділу праці в загальній структурі зайнятих було зазначено вище, не менш важливим чинником в досліджуваному аспекті є причини наявного безробіття.

Як відомо, різні особи, що характеризуються, відповідно, різними психотипами, по-різному ставляться до праці. Так, люди схильні до праці, згодні працювати навіть за умови отримання невисокого доходу, в той же час заставити працювати людей з прагненням до вільного часу може лише доволі високе грошове заохочення. Обидва розглянуті явища можуть спричинити небезпеку. “Працеголіки” скорочуючи свій вільний час, можуть довести себе до перевтоми та професійних захворювань. В той же час, недостатність обсягів відповідного мотиватора в економічній системі порушить відносну рівновагу на ринку праці, що призведе до погіршення загальноекономічного стану.

Однією з причин безробіття може бути соціальна пасивність в умовах безпроблемного існування в умовах розвинутої системи соціального захисту та соціального забезпечення. Наслідком цього є розповсюдження алкоголізму та наркоманії, збільшення числа психічних захворювань тощо, – і все це негативним чином відбувається на ґенфонді нації та поточному демографічному стані. Одним з перспективних напрямів подолання такої можливої проблеми може бути формування принципово нових мотиваційних механізмів для різних статево-вікових груп населення, причому розробка таких важелів впливу повинна покладатись у першу чергу на приватний підприємницький сектор.

Екстерналії, або витрати переливу – є наслідком виробництва що може завдавати шкоди не лише виробничому персоналу конкретного підприємства, а й третім особам, що не мають безпосереднього відношення до цієї фірми. Подолання цієї проблеми носить, в більшості випадків, виробничо-екологічний характер. Демографічно свідоме підприємство має створювати

лише позитивні зовнішні ефекти – таким чином воно буде сприяти не лише збереженню власного персоналу, а й кількості оточуючого населення – реальних чи потенційних споживачів продукції, яку воно виробляє.

Обсяг сукупної праці на національному рівні відображає показник ВВП чи ВНП, однак сам він не може бути індикатором рівня добробуту, а значить і чинником непрямого впливу на демографічні процеси. Так, зокрема, ще Давід Рікардо визначав проблему розподілу, тим самим він „відкриває тут нове поле, тоді як його попередники займалися майже виключно виробництвом” [8, с. 188]. Так, велике значення має система та структура розподілу виготовленого продукту серед населення, особлива роль тут покладається на забезпечення фізіологічного мінімуму усім громадянам, та недопущення значного розшарування суспільства на дуже багатих та дуже бідних.

Для кожного, хто витрачав американські долари в бідних країнах, є очевидним, що їхня купівельна спроможність є набагато вищою, ніж у країнах багатих. Через це ВНП на одну особу в доларах США не дає правильної оцінки відмінностей у середніх рівнях розвитку між бідними і багатими країнами [13, с. 28]. Також велике значення має правильність оцінки ВВП з обов’язковим використанням дефлятора, а також оцінка рівня економічного зростання. У випадку скорочення чисельності населення країни, за незмінного рівня ВВП, у математичному вигляді можна спостерігати економічне зростання.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що країни з однаковим рівнем ВВП на душу населення можуть мати різний рівень суспільного добробуту, оскільки він характеризується окрім названого вище показника, ще багатьма не менш важливими: тривалість життя, рівень освіти, рівень законслухняності, збалансованість харчування тощо [4, с. 116].

Висновки. Виробництво – є тією сферою, що характеризується багатогранністю способів впливу на демографічні процеси. На сучасному етапі на особливу увагу заслуговують «удосконалення системи відтворення робочої сили водночас із збільшенням числа робочих місць, поліпшенням професійної орієнтації, підвищенням кваліфікації працівників та ефективності використання трудових ресурсів» [13], всебічний розвиток людини в розрізі її матеріального добробуту та творчої самореалізації.

Подальші дослідження у зазначеному напрямі дадуть змогу створити ефективний механізм соціально-економічного впливу на демографічні процеси на основі економічної теорії, як передумови формування ефективної економічної політики не лише на макро-, а й на мікрорівні, в сфері планування та економічної організації особистості чи підприємства в недержавному секторі економіки.

Література.

1. MacConnell Campbell R., Brue Stanley L. Contemporary Labor Economics. – Львів.: Сейбр-Світло, 1992. – 660 р.

2. Антология экономической классики. В 2-х томах. Т. 2. Предисловие, составление И.А. Столяров. – М.: «ЭКОНОМ», 1992. – 486 с.
3. Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 240 с.
4. Базилевич В.Д., Базилевич К.С., Баластрик Л.О. Макроекономіка: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 851 с. – (Класичний університетський підручник).
5. Горленко І.О., Тарангул Л.Л. Підгрушний Г.П. Регіональна економічна політика у контексті переходу України до постіндустріального суспільства // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 1. – с. 88-96.
6. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Підручник. – К.: Знання, 2004. – 535 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
7. Гурьянов Ю.Г., Гурьянов Э.Ю., Гурьянов Г.Я. Этика предпринимательства: Учебное пособие. – Кировоград, Полиграфическо-издательский центр ООО «Имэкс ЛТД», 2002. – 346 с.
8. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. - М.: ЭКОНОМИКА, 1995. – 544 с.
9. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с. – (Класичний університетський підручник).
10. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Гелиос, 1999. – 352 с.
11. Курило І. Про базисні принципи соціально-демографічної політики в Україні. // Україна: аспекти праці. – 2006. - № 4. – с. 27-33.
12. Ляшенко І. До методології еколого-економічного моделювання // Економіка України. – 1999. - №6. – с. 69-78.
13. Майер Дж. М., Раух Дж. Е., Філіпенко А. Основні проблеми економіки розвитку. – К.: Либідь, 2003. – 688 с.
14. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – Т 1. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 790 с.
15. Маркс К. Население, преступность и пауперизм. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 13. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. с. 513-518.
16. Маркс К. Относительное перенаселение. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 25, ч. 1. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. с. 259.
17. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3-х т. – Т. 1. – М.: Прогресс – Универс, 1993. с. 56-59.
18. Медков В.М. Демография: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 576 с. – (Классический университетский учебник).
19. Основы управления персоналом: Учеб. для вузов /Б.М. Генкин, Г.А. Кононова, В.И. Кочетков и др.; Под ред. Б.М. Генкина. – М.: Высш. шк., 1996. – 383 с.: ил.
20. Пигу А. Экономическая теория благосостояния: В 2 т. – М.: Прогресс, 1985. Т. 1. – 511 с.

21. Половинкина А.И. Теоретические подходы к определению эффективности управления предпринимательской деятельностью. // Экономика: проблемы теории та практики. Збірник наукових праць. Випуск 217: В 4 т. Том I. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. с. 40-45.
22. Стеценко С.Г. Демографічна статистика: Підручник. – К.: Вища шк., 2005. – 415 с.
23. Ярова В.В. Вплив рівня економічного розвитку на відтворення населення України. // Вісник ХНАУ, 2006, №8. с. 365-370.
24. http://www.zsu.zp.ua/lab/mathdep/mme/IV/econtrud/trud_8.htm